

СМИРНОВА-БАРТЕНЄВА В. В.,
здобувач кафедри організації судових
та правоохоронних органів
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.163 (477)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Стаття присвячена особливостям прокурорського нагляду за додержанням законів при проведенні судово-психіатричної експертизи, яка призначається під час кримінального провадження, якщо виникли сумніви щодо психічної повноцінності підозрюваного, обвинуваченого.

Ключові слова: прокурорський нагляд, додержання законів, судово-психіатрична експертиза.

Статья посвящена особенностям прокурорского надзора за соблюдением законов при проведении судебно-психиатрической экспертизы, которая назначается во время уголовного производства, в связи с возникшими сомнениями в психической полноценности подозреваемого, обвиняемого.

Ключевые слова: прокурорский надзор, соблюдение законов, судебно-психиатрическая экспертиза.

The article is devoted to peculiarities of prosecutorial supervision over the observance of laws during the forensic psychiatric examination, which is given during the criminal proceedings in connection with doubts arising in the mental usefulness of the suspect or accused person.

Key words: public prosecutor's supervision, compliance with laws, forensic psychiatric examination.

Вступ. Вияви психічного розладу оцінити можливо лише на основі спеціальних знань у галузі психіатрії. Слідчий, прокурор не можуть достеменно визначати, чи страждає особа на будь-який психічний розлад, оскільки ці питання належать до сфери спеціальних знань і повинні вирішуватися експертним шляхом, ураховуючи, що психічні розлади не настільки очевидні, як фізичні, і їх неможливо виявити без спеціальних досліджень.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясувати особливості прокурорського нагляду за додержанням законів при проведенні судово-психіатричної експертизи, яка призначається під час кримінального провадження, якщо виникли сумніви щодо психічної повноцінності підозрюваного, обвинуваченого.

Результати дослідження. Ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» визначає її як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового та судового слідства [1]. Психіатрична експертиза – це дослідження, що здійснюється за постановою уповноважених органів або за ухвалою суду експертом-психіатром з метою дати відповіді на питання, які виникають під час провадження в адміністративних, кримінальних і цивільних справах з приводу психічного стану особи. Судово-психіатрична експертиза (далі – СПЕ) призначається у випадку необхідності застосування знань із галузі психіатрії для вирішення питань, що мають правове значення.

Порядок проведення СПЕ, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.10.2001 р. № 397 [2], передбачає такі види судово-психіатричних експертиз, які проводяться у кримінальних провадженнях: 1) за місцем проведення: амбулаторно (у тому числі посмертно): а) у кабінеті слідчого, судді; б) слідчому ізоляторі; в) експертній установі (підрозділі); 2) стаціонарно, у судовому засіданні; 3) за порядком проведення: первинна, додаткова й повторна; 4) за об'єктом: а) підозрювані, стосовно яких в органів дізнання та слідства виникли сумніви щодо їхньої психічної повноцінності; б) обвинувачені, стосовно яких в органах розслідування та суду виникли сумніви щодо їхньої осудності або можливості за психічним станом брати участь у слідчих діях чи судовому засіданні; в) свідки і потерпілі, стосовно яких в органах розслідування та суду виникли сумніви щодо їхньої психічної повноцінності; г) потерпілі, стосовно яких вирішується питання про взаємозв'язок змін у їхньому психічному стані зі скоєними щодо них протиправними діяннями (безпорадний стан і заподіяння шкоди здоров'ю); д) матеріали кримінального провадження, медична документація, аудіовізуальні матеріали та інша інформація про психічний стан особи, стосовно якої проводиться експертиза; 3) за кількісним складом експертів – одноосібна або комісійна.

Ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) зазначає, що експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання для визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності [3]. Ми погоджуємось із законодавцем у тому, що для вирішення питання про осудність-неосудність особи слідчий або прокурор зобов'язані звернутися до експерта для проведення експертизи. Відповідно до ч. 1 ст. 509 КПК України, слідчий, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи в разі, якщо під час кримінального провадження будуть установлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час учинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Такими обставинами, зокрема, є: 1) наявність, згідно з медичним документом, в особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання; 2) поведінка особи під час учинення суспільно небезпечного діяння або після нього була чи є неадекватною (затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо).

Щоб стати підставою для призначення психіатричної експертизи, сумнів у психічній повноцінності особи повинен бути обґрунтованим, тобто викликатися виявленими в ході кримінального провадження фактичними обставинами. Як обставини такого роду є насамперед дані, підтверджені витребуваними медичними документами, згідно з якими особа в минулому вже обстежувалася психіатром і той діагностував психічний розлад. Це також можуть бути відомості про те, що особа перебувала раніше (або перебуває донині) під спостереженням дільничного психіатра, госпіталізувалася й лікувалася у психіатричному закладі, визнавалася у зв'язку з психічним захворюванням не здатною до військової служби, визнавалася раніше не осудною, перебувала на примусовому психіатричному лікуванні тощо.

Такі вчені з галузі психіатрії, як І. Боброва, Ю. Метелиця та С. Шишков, розглядають підстави для призначення експертизи як відомості, що містяться в медичних документах (історії хвороб, амбулаторні картки, медичні довідки стосовно психічних розладів особи, виявлених під час психіатричних обстежень, судово-психіатричної, військово-лікарської, лікарсько-трудова експертизи) і свідчать про те, що кваліфікованими спеціалістами-медиками на момент обстеження в особі була виявлена психічна патологія [4, с. 47]. Умовними підставами науковці називають усі інші відомості: дані про перенесені травми голови, інфекційні захворювання; матеріали, що характеризують особистість, які містяться в інших документах; показання учасників процесу про психічне захворювання, поведінку особи;

дані безпосереднього спостереження слідчим за особою під час провадження слідства. Ми погоджуємось із тим, що судово-психіатричну експертизу передусім доцільно призначати, спираючись на наявні у справі медичні документи, які свідчать про перенесені травми, хвороби тощо, але й інші відомості можуть стати підставами для призначення експертизи.

До другої групи обставин, що ставлять під сумнів психічну повноцінність особи, належать дані про особливості поведінки, які є можливими свідченнями психічної хвороби, такі як дивна, неадекватна обстановка поведінки у вигляді безглузвих висловлювань і вчинків або вияви психічного розладу, розуміння хворобливого характеру якого не вимагає медичних знань, наприклад приступ.

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» від 30.05.1997 р. № 8 у ч. 2 п. 14 зазначає, що «... ознаками такої поведінки можуть бути невмотивовані, неадекватні чи неконтрольовані дії особи в момент вчинення протиправного діяння або в процесі провадження у справі...» [5]. Відсутність чіткого законодавчого визначення даних, які викликають сумніви щодо осудності особи, пов'язана з тим, що неможливо передбачити повний перелік таких даних. Також ці дані можуть бути повідомлені під час допиту особами з близького оточення суб'єкта або тими, хто став очевидцем окремих епізодів його неадекватної поведінки. Неадекватність у поведінці слідчий і прокурор можуть спостерігати безпосередньо під час проведення слідчих або процесуальних дій, а саме: неспроможність правильно усвідомлювати питання, непослідовність, нелогічність відповідей і роздумів, неможливість зосередитись і зрозуміти сутність подій, страхи тощо.

Третю групу обставин становлять повідомлення самої особи про свої хворобливі переживання та суб'єктивні відчуття (наявність зорових або слухових галюцинацій, україн незвичних відчуттів тощо).

Відомості про психічну неповноцінність особи можуть бути отримані також із клопотань сторони захисту й потерпілого (свідок таким правом не наділений) про залучення експерта-психіатра для проведення психіатричної експертизи (ч. 1 ст. 243 КПК України), які підлягають розгляду в порядку ст. 220 КПК України. До надання вказаних клопотань варто підходити дуже виважено, а відмова в їх задоволенні повинна бути належно мотивована. Ураховуючи, що за відмови в задоволенні клопотання сторона захисту й потерпілий вправі звернутися з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді (ч. 3 ст. 243, ст. 244 КПК України), у постанові про відмову в задоволенні клопотання, копія якої вручається особі, котра його заявила, обов'язково має роз'яснюватися таке право (ч. 2 ст. 220, п. 3 ч. 5 ст. 110 КПК України).

На відміну від КПК 1960 р. (ст. 196), чинний кримінальний процесуальний закон (ст. ст. 242, 243 КПК України) не містить вимоги щодо складання слідчим, прокурором мотивованої постанови про призначення експертизи, а також будь-якого роз'яснення, у який саме спосіб необхідно залучати експерта до участі в кримінальному провадженні. Згідно з ч. ч. 1, 2 ст. 242 КПК України, слідчий або прокурор за наявності підстав повинні звернутися до експерта для проведення експертизи, а за змістом ч. 7 ст. 69 КПК України – призначити експертизу.

При цьому потрібно керуватися положеннями Інструкції про призначення та проведення судових експертиз і експертних досліджень (у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5), де зазначено, що підставою для проведення експертиз, відповідно до чинного законодавства, є процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження (документ про призначення експертизи, залучення експерта), у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, котрі підлягають дослідженню [6].

Постанова про призначення експертизи повинна відповідати вимогам ч. 5 ст. 110 КПК України. Документ повинен бути виготовлений на офіційному бланку та підписаний слідчим або прокурором, який прийняв відповідне процесуальне рішення (ч. 6 ст. 110 КПК України).

Необхідні відомості про особу (матеріали кримінального провадження), що подаються експерту для дослідження, повинні бути систематизованими. У постанові необхідно коротко сформулювати ознаки поведінки досліджуваного, які дають підстави для призначення експертизи, особливу увагу необхідно приділити даним про поведінку напередодні й одразу після вчинення суспільно небезпечного діяння.

Указана постанова є обов'язковою для виконання особою, котра є суб'єктом експертного дослідження, та експертною установою, якій доручено проведення експертизи. Примусове залучення особи для проведення психіатричної експертизи може здійснюватися лише за ухвалою слідчого судді або суду (ч. 3 ст. 242 КПК України). Закон не вказує, за якою процедурою вирішується це питання. Доцільно в цьому випадку керуватися за аналогією ст. 244 КПК України, де визначено порядок залучення слідчим суддею експерта за клопотанням сторони захисту чи потерпілого.

Згідно з п. 15 ч. 3 ст. 42 КПК України, копія постанови про призначення експертизи повинна бути вручена особі, яка направляється на експертизу (якщо її психічний стан дозволяє це зробити), а також її захисникові та законному представникові. Потрібно звернути увагу на те, що за змістом п. п. 10, 13 ч. 3 ст. 42, п. 1 ч. 6 ст. 244 КПК України сторона захисту вправі клопотати про постановку перед експертом питань, які не були враховані стороною обвинувачення. Якщо в задоволенні цього клопотання буде відмовлено, а також коли, на думку сторони захисту, наявний сумнів у компетентності чи упередженості експерта, вони вправі звернутися до слідчого судді, довівши обґрунтованість своєї позиції.

Психіатри серед прибічників швидкого призначення СПЕ обґрунтовують свою позицію такими доказами: по-перше, швидке призначення експертизи доцільно у випадках, коли особа має явні ознаки психічного розладу вже на момент затримання; по-друге, час не може втрачатись, бо розлад може бути короткочасним; по-третє, жодні свідчення сторонніх осіб не можуть замінити експерту безпосереднього клінічного обстеження; по-четверте, хворому може бути потрібна психіатрична допомога [7, с. 28].

Окремі побоювання психіатрів можна зняти, визначивши у КПК України порядок проведення судово-психіатричного освідування. А питання щодо вчасного надання психіатричної допомоги взагалі варто не змішувати з порядком проведення СПЕ, адже до завдань останньої надання психіатричної допомоги не входить. Головним є діагностування психічного стану підозрюваного та обвинуваченого в межах кримінального провадження.

У ст. 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» зазначено, що «психіатричне освідування проводиться з метою встановлення: наявності або відсутності у особи психічного розладу, необхідності застосування до неї психіатричної допомоги, а також вирішення питання про вид такої допомоги і порядок її здійснення» [8].

Науковці стверджують, що психіатричним освідуванням є кожен огляд пацієнта лікарем-психіатром, оскільки при цьому щоразу вирішується питання про наявність або відсутність психічного розладу, його характер, необхідність надання психіатричної допомоги. Так, П.О. Колмаков зазначає, що постановка питань, які підлягають вирішенню спеціалістом, зближує психіатричну експертизу й освідування, утім вони відрізняються за формою та змістом. Перед освідуванням стоїть завдання засвідчити те, що характеризує психіку на момент обстеження, висловити свою думку щодо термінової госпіталізації або можливості провадження слідчих дій з особою [9, с. 81].

Судово-психіатричне освідування, як на видається, є особливим видом освідування, яке відрізняється від судово-психіатричної експертизи. Уважаємо за доцільне у КПК України передбачити окремий процесуальний порядок його проведення.

На нашу думку, прокурор повинен наглядати за тим, щоб після на початку досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру в найкоротші терміни було проведено судово-психіатричне освідування особи, винесена постанова, з урахуванням результатів цієї слідчої дії було вирішено питання або про невідкладну госпіталізацію, або про подальше продовження досудового розслідування в порядку, як це передбачено по звичайних провадженнях.

Нерідко при проведенні СПЕ доцільним є залучення експертів-психологів. Зазвичай об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові люди. Проте варто враховувати, що психологічне дослідження є необхідним елементом діагностики типу суспільної небезпеки хворого (дає змогу визначити лідерські тенденції або ознаки підкорюваності, переважний тип реакцій оборони (активні, пасивні), соціальні настанови особистості тощо).

Психологічна експертиза може бути частиною комплексного експертного дослідження, якщо під час її проведення виникають питання, вирішення яких потребує синтезування спеціальних знань із різних галузей науки, а тому з урахуванням конкретних обставин провадження доцільно вирішувати питання про призначення комплексних психолого-психіатричних, психолого-медико-психіатричних експертиз, формулюючи питання після консультацій із експертом, з метою їх компонування в доцільні для дослідження блоки [10, с. 44].

У цьому контексті необхідно зауважити, що, відповідно до ч. 1 ст. 486 КПК України, у разі необхідності, з метою вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання або затримки психічного розвитку та його здатності повністю чи частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Установлення станів обмеженої осудності й неосудності має здійснюватися слідчим, прокурором на основі ґрунтовних експертних висновків, які підлягають обов'язковому оцінюванню та ретельній перевірці як такі, що не мають наперед установленої сили (ч. 2 ст. 84, ст. 94 КПК України).

При цьому прокурор повинен перевірити таке: 1) чи має експерт відповідну спеціальну освіту й досвід роботи; 2) чи не вийшов за межі своєї компетенції; 3) чи дотримувалися процесуальні норми під час призначення і проведення експертизи; 4) наскільки науково обґрунтованим є висновок, чи відповідає він матеріалам провадження; 5) чи повно й усебічно проведено експертне дослідження.

Отже, прокурор повинен ужити всіх заходів для того, щоб в процесі досудового розслідування були встановлені всі психопатологічні особливості особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ). Оцінивши матеріали експертизи та виявивши будь-які прогалини, він зобов'язаний їх усунути шляхом допиту експерта-психіатра (ч. ч. 1, 3 ст. 95 КПК України).

Під час допиту потрібно не просто з'ясувати зміст поставленого діагнозу (характер, глибину, динаміку й особливості вияву психічного захворювання), а й, залежно від обставин провадження, перевірити обґрунтованість психопатологічної характеристики особи, яка потребує лікування, і достатність цих даних для прийняття рішення про застосування певного виду ПЗМХ.

Якщо це виявиться неможливим або виникне необхідність в усуненні недостатньої якості первинної експертизи, потрібно призначити додаткову експертизу, доручивши її проведення експертам у тому самому або іншому складі. Якщо ж буде встановлено, що висновок первинної експертизи суперечить матеріалам кримінального провадження і викликає сумніви щодо його правильності, такий висновок потрібно визнати необґрунтованим, призначивши повторну експертизу. Призначення повторної експертизи має бути належно мотивоване, а її проведення доручається іншому, більш кваліфікованому складу експертів [11].

Оцінюючи висновок експерта, необхідно виважено підходити до прийняття рішення про достатність підстав для визначення виду ПЗМХ. При цьому прокурору варто мати на увазі, що, згідно з ч. 2 ст. 243 КПК України, сторона захисту має право самостійно залучити експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової психіатричної експертизи, отримавши можливість спростувати висновки попередньої експертизи, якщо її проведено поверхово чи недостатньо кваліфіковано.

Висновки. На нашу думку, у всіх випадках, коли у прокурора виникають сумніви у психічній повноцінності підозрюваного, обвинуваченого або в ході кримінального провадження з'явилися матеріали, що свідчать про наявність психічних розладів, необхідно призначати судово-психіатричну експертизу, тому що під зовнішніми ознаками осудності дуже

часто приховуються такі психічні аномалії, які неможливо встановити без використання спеціальних знань. Висновок судово-психіатричної експертизи являє собою найбільш докладну та об'єктивну характеристику психічного стану особи, порівняно з іншими джерелами інформації. Значущість цього виду доказів важко переоцінити задля розв'язування питань щодо застосування примусових заходів медичного характеру, тому їх підготовка і проведення потребують від слідчого, прокурора й експерта якісного та об'єктивного підходу.

Список використаних джерел:

1. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – С. 232.
2. Про затвердження нормативно-правових документів з окремих питань щодо застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які страждають на психічні розлади : Наказ Міністерства охорони здоров'я від 08.10.2001 р. № 397 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – Ст. 493.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – С. 88.
4. Боброва И. О критериях оценки психических недостатков, препятствующих обвиняемому осуществить право на защиту / И. Боброва, Ю. Метелица, С. Шишков // Социалистическая законность. – 1983. – № 11. – С. 47–49.
5. Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.
6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу від 26.12.2012 р. № 1950/5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
7. Шишков С. Сроки судебно-психиатрической экспертизы / С. Шишков // Законность. – 1996. – № 8. – С. 26–32.
8. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.
9. Колмаков П.А. Проблемы правового регулирования принудительных мер медицинского характера : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / П.А. Колмаков. – СПб., 2000. – 360 с.
10. Мельник В. Практика судово-психіатричної експертизи і Кримінально-процесуальний кодекс України / В. Мельник, Т. Арсенюк // Право України. – 1996. – № 4. – С. 43–45.
11. Складання акта судово-психіатричної експертизи: [методичні рекомендації] / [В.Б. Первомайський., В.Р. Ілейко, А.І. Цубера та ін.]. – К. : [б. в.], 1995. – 25 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psychiatry.ua/articles/paper240.htm>.

